

A határ mint politikai, biztonsági és kulturális jelenség

DRAGAN SIMEUNOVIĆ

The Border as a Political, Security and Cultural Phenomenon

Mindenkinek az életét – mint általában a létet és az életet – legalább két határ jelöli meg: a születés és a halál. Minden emberi határ relatív és átmeneti, kivéve a halált, amely az élet határa, ezért azt nem is úgy éljük meg, mint valami emberit, hanem mint valami abszolút embertelent és emberelleneset.

Pavel Alekszandrovics Florenszkij helyesen látta, hogy minden, ami megteremtett, ketté van osztva. A világ teremtésének könyvében már az első mondatban az áll, hogy Isten „teremtette az eget és a földet”, akárcsak a férfit és a nőt, és még sok más kettősséget, amelyek általában ellentmondanak egymásnak, egészen a leglényegesebb kettősségig, az pedig „a látható és a láthatatlan világ”. Mindezeknek a kettősségeknek van egymás közötti határuk, amelyet az érintkezés határaként határozhatunk meg. Ez a határ néha és valamitől láthatóvá és megérinthetővé válik, ha pedig láthatatlanról van szó, csak transzcendentálisan érezhető vagy sejthető. A látható és a láthatatlan világ nemcsak az álmokban érintkezik egymással, hanem állandóan, de érdekes mód mi ezt kevésbé vesszük észre, amikor ébren vagyunk.

Ez megváltoztatja felfogásunkat a határról, mint valami kivételesen szilárdról és stabilról és ezáltal biztonságosról. A kettősségek határát éppen az teszi határrá, hogy az érintkezési pontjukon keverednek, összekapcsolódnak és részben összefolynak. Minél kevésbé ilyenek a határok, kevésbé van szó szilárd határú kettősségről. Akkor valójában nem komplementáris kettősségről van szó, hanem két különbözőségről csupán. Ezért van az, hogy nem lehetnek barátiak azok az országok, amelyeknek a határövezetében nincs kulturális átjárhatóság.

Az ember szívesen terjeszkedik, mert a terjeszkedés a szabadságának a bizonyítéka, ezért mindig arra törekszik, hogy ne csak addig menjen, ameddig az érdekei és a szükségletei érnek, hanem ameddig a szabadság és biztonság utáni vágya terjed. A terjeszkedés azonban mindig kockázattal is jár, mert „mindig rejt magában valami történést is”.¹ A terjeszkedés és a nem terjeszkedés közötti választásban jut kifejezésre Periklész gondolata, hogy a boldogság a szabadságban van, a szabadság pedig a bátorságban.² Az embernek bátornak kell lennie ahhoz, hogy szabad legyen, és szabadnak, hogy boldog legyen. Ezért jár együtt a terjeszkedés és a bátorság.

1 HAJDEGER 2014, 182.

2 ČAVOŠKI 2015, 75.

A tér iránti szükségletünk többérdekű. Elsődleges érdekünk a biztonságunk, mint alapvető javunk, de minden más javunk is az. Nagyobb javak utáni vágyával az ember nagyobb térre is törekszik, mert a java nagyságát az általa birtokolt vagy használt térhez köti.

Általában minden, ami él, legyen szó egyedről vagy közösségről, saját territóriumot akar szerezni, ami fontos feltétele annak, hogy jól éljen vagy legalábbis túléljen. Annak érdekében, hogy a lehető legbiztonságosabbá tegye a territóriumát, minden lény arra törekszik, hogy abban a térben ne csupán biztonságos legyen, hanem domináns is, mert az élőlények nem csupán félelemlények, hanem hatalomlények is egyben. Saját territórium nélkül, vagyis elegendő élettér nélkül nincs szabadságérzete, mint ahogyan végső esetben nincs teljes anyagi élete sem. Ily módon elérkezünk a felismeréshez, hogy a határ a feltétele nemcsak a valós, de a képzelt szabadságnak is.

Abbéli törekvésében, hogy minél pontosabban meghatározza biztonsága és teljes szabadsága terét, minden élőlény igyekszik elhatárolni a maga világát, aminek többrendbeli következményei vannak. Ezek egyike a különféle látható és láthatatlan határok létrejötte.

A túlélési és ezáltal territóriumbirtoklási ösztönön kívül, a határok létrejötte minden közösségnek a feltétele is. A közösség a határ által nemcsak a Sajátján belül tömörül, hanem biztonságban is van, és ilyenek is percipiálják mindazok, akik nincsenek bevonva az Övébe. A kollektíva, illetve valamely közösség nevében meghúzott határnak az alapját mindig az adott és más közösségek közötti különbség képezi. Ezt a különbséget mindig fontosnak, sőt a legfontosabbnak kiáltják ki,³ noha teljesen szimbolikus jelentőségű is lehet. Bauman felfogása szerint „a (talaj, nyelv, hagyomány) közössége magában véve mindig a határmegvonás cselekedetének egyik artefaktuma, mindig vitatott és elvitató, egyes (potenciálisan zavaró) különbségeket elhallgat, más (objektíve kisebb) különbségeket pedig az elválasztás hatalmas és döntő tényezőiként mutat be”⁴

A közösségnek és az azt meghatározó hasonlóságok és különbségek fontossága megítélésének szubjektív megélésében olyan messzire is mehetünk, hogy egy olyan közösség vízióját hozzuk létre, amelynek a határai tulajdonképpen a szubjektivitásunk és az élet- és világfelfogásunk végső határait jelentik. Schopenhauer tehát joggal állapítja meg, hogy vízióink határai képezik azokat a határokat, amelyeket a világ határainak tartunk.

A határon őrzik az egészet. Pontosabban, a határ nélkül nem létezne egész. A határ odáig ér, ameddig valakinek a birtoklási hatalma terjed vitathatatlanul. A határ egyik oldalán sem lehet valaki túlságosan kicsi vagy reménytelenül gyenge, mert ha így volna, nem is volna köztük határ.

Számos nyelvben a határ szó a latin *frons*-ból ered, amely ábrázatot, arcot jelent, amivel azt akarja kifejezni, hogy a határ az a hely, amelyen baráttal is, ellenséggel is arccal, vagyis szemtől szemben találkozunk, miközben saját, biztos területünkön ál-

3 SACKS 2003.

4 BAUMAN 1992, 667. Lásd még: REICHER–HOPKINS 2001, 154.

lunk. Üzenet is ez egyben, hogy ez az a hely, ahol vigyázunk, figyelünk és arcunkkal (és ezáltal tekintetünkkel is) állandóan a határ másik oldala felé vagyunk fordulva, és hogy sem ellenségnek, sem barátnak nem fordítunk soha hátat.

A határ mint két viszálykodó vagy ellenséges fél közötti vonal, azt jelenti, hogy nem létezik tér a normális élethez, bárminek a fenntartható fejlődéséhez, ami nincs összefüggésben a konfliktussal és az erőszakkal, hogy ez a vonal formailag odatartozik, gyakorlatilag azonban ki van zárva annak az államnak a teréből, amelyhez határként tartozik, olyan hely, amelyen lehetséges az emberi jogok csorbításának minden formája, amelyen nincs és nem is lehet bárminemű jelentősebb beruházás vagy gazdasági fejlődés, kivéve a válságos időkben egyetlen lehetséges forgalom – az áru-, fegyver- és embercsempészség – növekedését, miközben utóbbiak, az emberek önszántukból vagy kényszerből válhatnak menekültté.

A határ nem az és nem is lehet soha csupán keskeny elképzelt vonal, amilyennek a jogászok és a politikusok bemutatják, már csak azért sem, mert – ahogyan egyszer Várady Tibor megjegyezte –, a „jognak is megvan a maga határa”.⁵ Az tehát vonal is, de ugyanakkor egy rugalmasan meghatározott tér is valamely formálisan tartós, de valójában nagyon is változékony vonal körül. A határnak ez az elmozdíthatósága igen fontos és tartós tulajdonsága, amelyet általában nem ismernek el azok, akik a határt felállították, és hangsúlyoznak azok, akik meg szeretnék változtatni.

Egyes nyelvek különbséget tesznek a határvonalként felfogott határ és aközött a határ között, amelyet meghatározott, területileg mélyebb, egyesek számára tartós létezőként fognak fel. E fogalmakra az angol vagy a francia nyelvben általában a *border* és *frontier* fogalmat használják, de szemantikailag nem ragaszkodnak használatuk éles elhatárolásához abban az értelemben, hogy szigorúan egy jelenséghez kötnék őket. A *border* általában demarkációs vonalat jelent, amely nem foglal magában semmilyen teret, mindig része a *frontier*-nek és gyakran „mozog” abban. Ebből kifolyólag a *frontier* mint a határ körüli tér, már a szélességéből adódóan is tartósabb és stabilabb, míg a *border* olyasmi, ami jobban ki van téve a katonai hatalom vagy politikai szándék általi korrekciónak.

Oroszul viszont a *граница* „érintkezési vonal”, ami lehetséges közelségre utal, de ugyanakkor potenciális összetűzésre is, hiszen érintkezési vonal létezik a háborúban is.

Konfliktusok idején vannak újonnan kialakuló határok is, amelyeknek amorf jellegük ellenére elsődlegesen az elválasztás a funkciójuk. A politikai elméletben tranzicionális térnek (*transitional spaces*) nevezik őket, mert gyakran új, nemzetközileg még el nem ismert határt képeznek, de azzal a nyilvánvaló tendenciával, hogy ez meg fog történni. A tranzicionális tér fogalmát a politikai elmélet a pszichológiából vette át, amelyben a tranzicionális tárgy a gyermek terének bővítésére szolgál, és elsőként Melanie Klein fogalmazta meg. A tranzicionális tárgy az, amely lehetővé teszi a gyermeknek, hogy biztonságosan kiváljon az anya öléből és öleléséből egy szélesebb, új,

5 Dr. Tibor Várady o blagu iz porodične advokatske arhive. *Zrenjanin*, 29. oktobar 2015.

de mégis kellően biztonságos térbe. Konfliktus esetén ezt a szerepet töltheti be a saját fegyveres erők vagy a nemzetközi erők jelenléte, amely az adott övezetben szavatolja a biztonságot. Ha nemzetközi tényezők el is ismerik az új határokat, a tranzicionális tér gyakorlatilag nem szűnik meg létezni. Nem az a legnehezebb feladat, hogyan integrálják formálisan valamely országba, hanem hogy olyan gazdálkodási és életfeltételeket teremtsenek benne, amelyek valóban egyenjogúvá és mindenki számára biztonságossá teszik az adott államnak ezt a terét.

Kulturális, civilizációs és etnikai szempontból a határ lehet mély és széles tér is. Léteznek kivételesen mély és széles civilizációs határok is, amelynek például a Balkánéi. Mélységük abból a csaknem permanens bizonytalanságból ered, amelyet a térségben az államok és népek gyakori viszályai okoztak, aminek következtében a köztük levő elhatárolódások gyakoriak és ebből kifolyólag rendszerint ideiglenesek, ezért az egykor határ menti terekhez tartozó részeknek sokszor nincs idejük stabilizálódni az újabb változás előtt, és ily módon látens határként rögzülnek a tudatban. A konfliktusok és gyakoriságuk általában a fő okai a határmélység kialakulásának, ami által egy meghatározott tér inkább határ lesz, mintsem stabil terület. A mély határok csak azt bizonyítják, hogy határ lehet mindaz, ami terület. Csak az a kérdés, milyen gyakran realizálódik ez a lehetőség.

Tekintettel arra, hogy a határkülönbözőségek között jön létre, sosem csupán véget jelent, hanem kezdetet is, pontosabban a saját világunk végét és az idegen világának a kezdetét. Annak ellenére, hogy hajlamosak vagyunk előnyben részesíteni mindent, ami a sajátunk, és hogy a biztonságunk és egyéb javaink nevében minden biztonságos és jó végeként tekintünk saját terünk végére, Heidegger figyelmeztet, hogy a határ nem csupán az a hely, „ahol valami véget ér”⁶ Mindig olyan hely is, ahol valami kezdődik, az a valami pedig lehet jó is. Emiatt a határ éppúgy a helye a találkozásnak is, mint ahogyan az összetűzésnek.

Noha szervezettséget feltételez, a határ az entrópia tere. A valakivel vagy valamivel való mindennemű határolódás olyan folyamat, amelyben töredékekre bomlanak és összefonódnak a különböző folyamatok, ami megnyilvánulhat, de nem feltétlenül, a határ fenntartásában és eltűnésében egyaránt, viszont mindig egy sajátos kultúra létrejöttéhez vezet.

Stein Rokkan neves skandináv politológusnak, aki a 20. század '60-as éveiben minden politikai teret centrumra és perifériára⁷ osztott, elkerülte a figyelmét, hogy létezik valami harmadik is, az pedig a határ a határvonal önmagát is magában foglaló befagyasztott tereként. Ennek a sok szempontból mindig különleges térnek sajátos életszabályai vannak, és logikus módon, saját különleges kultúrája is. Amikor határról van szó, Rokkannak annyiból volt igaza, hogy mindennek, így a határnak is, van centruma, csak a határ esetében a centrum kettős. Először is, természetes centruma maga az elhatárolódás helye, a két egészset elválasztó keskeny vonal, másodsor pedig, minden határnak, ha úgy fogjuk fel mint meghatározott katonai, földrajzi és lelki

6 HAJDEGER 2014, 182.

7 ROKKAN 1983.

beavatkozást, a tér mélységében a határvonal mindkét oldalán van centruma a saját perifériáján, és azt általában a határ legnagyobb települése képviseli.

A centrum mindig a hatalom szimbóluma, a periféria sosem. A határé csak a felelősség. Védelmi ereje tükrözi az egész közösség hatalmát. Minden fajta gyümölcs-héj például olyan anyagokat tartalmaz, amelyek hatékonyabban védik az egészséget, mint a termék belseje. A határ hatalmáról van szó. Mindaz, aminek az a rendeltetése, hogy határ legyen, keményebb anyagból van, mint az, amit véd. Ami valaminek a határa, arra teremtődött, hogy elsőként legyen kitéve a támadásnak, elsőként védje azt, aminek a határa. Mindaz, aminek elhatárolás a rendeltetése, specifikus és ezáltal mindig keményebb rész annál, aminek a határa, legyen szó akár az alma héjáról vagy a kard éléről. Míg a határ a politikában pajzs, a kultúrában mindenekelőtt abszorbere, és csak azután szűrője az idegen kulturális befolyásoknak.

A határon permanens összeütközés folyik a politika követelései és a kultúra szükségletei között, örökös a hatalom és a szellem párbaja.

Egy kultúra pusztulása a határok megdöntésével kezdődik, ami nem feltétlenül csak katonai jellegű, másfelől viszont a mégoly csekély mértékben áteresztő vagy ideiglenesen nyitott határok létrehozása és felállítása is fontos előfeltétele a kultúra felvirágzásának, amire a szerbek történelmében a legjobb példa az első szerb felkelés,⁸ amikor körülbelül egy évtized alatt több mint harminc iskolát alapítottak, előzőleg pedig évszázadokig egyetlen iskolájuk sem volt.

A kultúra megnemesíti mindennek, így a határnak is, az élete értelmét. Mint ahogyan a centrumnak és a perifériának is megvan a maga sajátosságosan megélt kultúrája, a határnak is. Minden kultúra, és különösen a megélt, nemcsak egy korszaknak, de a térnek is kultúrája.⁹ A határ kultúrája különbözik a centrum fogyasztói kultúrájától, amely a birtoklás elvét igyekszik megvalósítani, a „van”, nem pedig a „létezik” elvét, és pedig abban, hogy a határon élő embernek a legfontosabb a túlélés, tehát az egzisztenciális létezés, míg kevésbé fontos az, hogy sokat birtokoljon, már csak azért is, mert a határon minden tulajdon bizonytalan.

Ahogyan a határ terében távolodunk a határvonaltól, egyre kevésbé tapasztaljuk a határ kultúrájának jelenlétét, és egyre inkább a centrum kultúráját.

A határ kultúrája tömegkultúra, amely a határ mindkét oldalának befolyásaiból és a határon érvényes életfeltételekből szövődik össze. A kultúra mindig kommunikáció, ezért a határon még az erőszak általi kommunikáció is némi kulturális hasonlóság kialakulásához vezet mindkét viszálykodó félnél. Tekintettel arra, hogy a határ az állam védőfala, kordon, amelynek vissza kell vernie mindent, ami veszélyes, és azt is, ami ismeretlen, és ily módon talán kockázatos, a határ kultúráját formálisan úgy éljük meg, mint mindennemű intolerancia kultúráját. A határon a toleranciaküszöb csökkentésének „joga” a kivételezettségen alapul, olyan értelemben, hogy állandó a lehetséges veszélyeztetettség, de az egész védelmének fontosságán is, ezért a határ kulturális mintája közel áll a permanensen háborús övezetek kulturális mintájához.

8 Lásd: SIMEUNOVIĆ 1991.

9 WILLIAMS 2008, 130.

Eközben a határ kulturális életére és kultúrájára negatív hatással van minden válság eszkalációja.

A határ kultúrája specifikus életkultúra és specifikus halálkultúra is egyben.

A határon élő emberek nem csak katonák. Míg a határvonalon csak katonák állnak őrészen, ahogyan mélyebbre megyünk a határ terébe, egyre több állandó lakost fedezünk fel, akinek specifikus az életmódja.

A határon örökké lehetséges dráma megköveteli az egyéntől, hogy állandóan szem előtt tartsa a javainak és a határ életfeltételeinek állását, különösen válság esetén. A határon, mint nyilvánvaló válságtérben, nem olyan kifejezett a jobb életbe vetett hit, mint inkább az igyekezet, hogy azonnal és minden téren kihasználják az életet, miután bizonytalan a tartama, akárcsak bárminemű javainak tartama.

Jelentős egzisztenciabeli különbség van azok között, akik valamely közösség határán és centrumában élnek. A határ olyan terület, ahol tiszteletben tartják a törvényeket, ha az lehetséges. A nélkülözés, a veszély és az élet nehézsége hallgatólagosan „feljogosítja” a határon élő embereket arra, hogy a cselekedeteik időnként jogtalanok, jogellenesek, sőt viszonylag erkölcstelenek legyenek. Arra készítették fel őket, hogy erőszakot alkalmazzanak a határt veszélyeztetők ellen, így az erőszakosságot az élet részeként, sőt életstílusként fogadják el. Tekintettel arra, hogy a határon kivételes a helyzet, rájuk nem érvényes Freud követelése, miszerint „a kultúrának mindent meg kell tennie annak érdekében, hogy korlátozza az agresszív ösztönt”.¹⁰ Egy ország sem engedélyezi a csempészt, és mindenütt a határon élők csempésznek a legtöbbet. Nekik természetesen nem feltétlenül kell élniük ezzel a „joggal”, mint ahogyan mások sem élnek soha számos jogaik mindegyikével.

Az élet a határon különleges, határőri mentalitást alakít ki, amely noha nem mindenütt egyforma, elegendő általános jellegzetességgel rendelkezik, amelyek felismerhetők minden határmenti lakosság életstílusában és gondolkodásmódjában. Az élethez való viszonyulás velejárója, hogy semmi sem állandó, kivéve a határ feltételezett állandóságát, ami viszont a határok által sugárzott bizonytalanság folyamatosságában nyilvánul meg. Minden határnak a gazdasági kultúrájáról elmondható, hogy nemcsak a bármikor lehetséges válságos „ínséges napok” diktálta takarékoság kultúrája, hanem az irracionális költsékes is, összhangban a bizonytalansággal, amely nemcsak az életmenetre jellemző, de annak tartamára is. A bizonytalanság az a tényező, amely bárminemű takarékosági kultúrát elbátortalanít, akkor is, ha a bizonytalanságot nem ismerik el. A határőrök életmódja szülte a betyárokat vagy *bekárokat* – önkéntes katonákat –, akik egy éjszaka alatt elköltik a járandóságukat, mert nem tudják, hogy holnap vagy nemsokára még élni fognak-e. Ők és a hozzájuk hasonlók természetes példaképei a határvidék nemzedékeinek, nekik a helyzet megértéséből adódóan megbocsátják a botránys tékozlást és a bút, ami más környezetben és kultúrában kirívó lenne. A határőrök viharos életvitele kompenzálja az anyagi bizonytalanságot

¹⁰ FREUD 2005, 60.

és az esetleges rövid tartamot. Erőszakosságuk emanációja az előleg azért a szenvedésért, amelyet előbb-utóbb megérnek.

A határ kultúrája a kisebb-nagyobb, de állandó feszültség és aggodalom feltételei között alakul ki, és ezért a határon élő ember nem az, aminek lennie kellene, tekintettel arra, hogy állandóan vagy legalábbis túl gyakran kompromisszumokra kényszerül mindazzal összefüggésben, ami benne, mint lényben, a legértékesebb, és ami még rosszabb, mert pszichikailag állandóan feszült.

A határon élő ember olyan, „amilyenek nem kell lennie”, nem abban az értelemben, hogy rossz a jelleme, hanem abban, hogy teher számára a megnövekedett egzisztenciális gond és általában a nagy stressz, ami nem teszi lehetővé, hogy kiélje a teljes emberségét. A határ embere nem él teljes emberi életet, mert állandóan feszült, „pszichikailag szétfeszített” az állandóan lehetséges veszély miatt és azért, mert rá hárul a felelősség a határért, és ezáltal a közösség egészségéért, ami nem természetes, sem kívánt, hanem kikényszerített állapota. A keresztre feszítés maga a szétfeszítettség miatt okozza a halált.

A határt kőkeménynek szánták, pedig valójában igencsak ki van téve az elsősorban erőszakos vagy kikényszerített változásoknak, ebből ered a talaj és az idő, élet és halál, béke és békétlenség feszítettsége, amely állandó, mint az állandóan lehetséges rendkívüliség, innen van az ott élő emberek megfeszítettsége is, akárcsak a felsoroltaknak a hangsúlyos reflektálása bennük magukban. Ez a megfeszítettség az ember elfoglaltsága, amely korlátozza a szabad választásban, és ezáltal a szabadság elérésében is. A határ embere az első és gyakran legnagyobb szabadságharcos, ugyanakkor nagymértékben nem szabad az állandó feszültsége és vigiláns álláspontja miatt, amelyet a mimikri láthatatlanná tesz a határon gyorsan átutazók szemében. Ha nem is szül új feszültségeket és ellentmondásokat, mesterséges és kihívó jellege miatt a határ mindig növeli azokat. Ez a megfeszítettség teszi, hogy a határon nem könnyű élni. Ezt csak a legbátrabbak vállalják, azok, akik szeretik az izgalmakat, vagy azok, akik kénytelenek ott élni.

A határon rendkívüli erőfeszítést igényel értelmet adni életnek és halálnak is. Mi nek a halál, ha a határ valóban szilárd, ha pedig nem, érdemes-e meghalni olyasmért, ami nem szolid?

A határon élő ember mindezek ellenére nem válik automatikusan erőszakosabbá vagy gonosszá, ugyanezekből az okokból jobbra, erkölcsösebbé válhat azoknál, akik a centrumban élnek, tekintettel arra, hogy a határőrök külön erkölcsi kódexet fejlesztenek ki, értékrendet, amely a közösségért viselt megnövekedett és állandó felelőségen alapul. A határon élni azt is jelenti, hogy kiemelt hősiességre és hősi ethoszra van szükség. A határon ezért gyakran sokkal magasztosabb az értékrend, mint a nem határövezetekben.

Mindezek logikus következménye, hogy a határ embere se nem jobb, se nem rosszabb a centrum emberénél, hanem valójában a leginkább specifikus. Őrzi és respekálja a határt, az pedig lelkileg alakítja őt, teljesen összhangban Slobodan Jovanović

gondolatával, miszerint az egyén mindig saját társadalmi közegének a terméke.¹¹ Amilyen a társadalmi közeg szervezettsége, ahogyan él, úgy alakul a hozzá tartozó egyén szelleme is.

A határ a fennmaradást szolgálja, ez a *credója*, amely válságos időkben jut a legjobban kifejezésre. Mi több, a határ mindennemű, még a legcsekélyebb destabilizálása is válságot implicál, minden fennmaradási stratégia pedig szilárd és stabil határral számol akörül, aminek fenn kell maradnia. De: mindenki azt állítja, hogy a határai szilárdak és biztonságosak, és mindenki retteg, hogy a határon áthatol valami idegen és ismeretlen, ami veszélyt jelent az egész számára. Fenomenológiai szempontból a határ olyan tér, amelyet nem támogat a tartós biztonság eleme. Ezért a határ kultúráját is úgy határozhatjuk meg mint instabil kultúrát, a valós vagy látens válság kultúráját, amely gyakran egymással összhangban nem levő, sőt egymásnak ellentmondó értékeket foglal magában, amelyek együttesen inkább az értékek összességét, mintsem rendszerét alkotják. Ez az alapvető oka annak, hogy a határon sosem lehet egyidejűleg megvalósítani mindazokat az értékeket, amelyeket a kultúrája foglal magában.

A válság szó aligha nyerheti vissza eredeti jelentését (ítélet, döntés). Definitíve állapot jellegének a jelölésére szolgál a gazdaságban, politikában vagy magánéletben. Noha a válság szó használata elsősorban rossz vagy rendkívüli gazdasági és politikai helyzetre utal, illetve általában rend, javulás és haladás nemléte a makroszociális téren, ha pedig mikroszociálisról van szó, a közelállók, mondjuk házastársak közötti emberi viszonyok megromlására, a válság mégis sokkal tágabb, mint dinamikus jelenség, amely állandóan látens, állandóan mozgásban van egyiktől a másik opcióig és orientációig, a válság elérhet bárkit és bármit, ami él vagy funkcionál. A válság programozva van minden lényben, minden folyamatban és rendszerben, mint azok integrális és lehetséges dominánsan megnyilvánuló része, de éppúgy jöhet kívülről is, mint előrelátható vagy előre nem látható, és veszélyes arra nézve, amibe behatol. Túl sok a bizonyíték rá, hogy a válságot néha tervezik és szándékosan idézik elő, és régi igazság, hogy valakinek a válsága másnak prosperitást tesz lehetővé.¹²

Minden válság egy bizonyos időben zajlik és egy bizonyos ideig tart. Mivel az idő nem megújuló erőforrás, a válság, ha antropocentrikus, mindig rossz felhasználása az ember idejének, és ezáltal az életének, hiszen az időnk nem más, mint az életünk.

Az a lelki válság, ha nem értjük, hogy az élet értelme a gyakran nem kívánt események sorozata és szövevénye, amelyek félelmet váltanak ki bennünk attól, ami következik, a *Következőtől*, amelyet nem lehet kontrollálni, és aztán legyőzni sem.

Minden válságban benne rejlik az új fejlődés csírája is, éppen azért, mert a válság valami réginek vagy meglévőnek mint maradinak a végét, elhasználtóságát vagy a vége kezdetét jelenti, mert ha képes lett volna a fejlődésre, nem is jutott volna válságba. Ez az új fejlődés mindig az alkotásban nyilvánul meg. Válság idején a kultúrá-

11 Lásd: JOVANOVIĆ 2005.

12 Például a gazdasági tanulmányokat folytató Leibniz Intézet 2015-ben közzétette, hogy Németország mintegy százmilliárd eurót keresett a görög válságon. Lásd: Nemačka na pomoći Grčkoj zaradila 1,34 milijarde evra, *Politika*, 14. jul. 2017, 3.

ban fontosabb az alkotás, mint a gazdaságban, mert ha a lelkiség megerősödik, más szférákban is kétségtelen a jobbulás. Válságos időkben az alkotás valójában lényünk lázadó válasza a válság állapotára. Kétségtelen, hogy a válság ihletően is hathat az alkotásra, mint ahogyan az alkotás sajátos terápia is lehet a válságra. Az más kérdés, hogy lehet-e alkotni, ha nem is maximális minőséggel, de legalább elég minőségesen válságos időben vagy állapotban, aggodalomban, ami válságos időben és állapotban eluralkodik az emberen. Az emberi kultúra legnagyobb alkotásai túlnyomórészt mégsem válságos időkben, sem a határon készültek, már csak azért sem, mert olyankor az egzisztencia előbbre való a kultúránál. A kivételek itt is,¹³ mint általában, csak erősítik a szabályt.

A válság válságának fogalma a szubjektum–objektum elhatárolódására való tekintettel alakult ki. Eszerint a válság válsága antropocentrikus jelenség, és arra utal, hogy maga a válság fogalma is válságban van, legalább annyira, mint a válságot tárgyaló diskurzus. Felvetődik az a kérdés is, hogy válság-e valójában a válság, ha valaminek a tartós állapota, mert akkor nincs elhajlás az állapot és rend normalitásától, egyszerűen azért, mert azok nem léteznek. Vannak például társadalmak, amelyek permanens válságban voltak vagy vannak egész fennállásuk folyamán. Ez elkerülhetetlenül politikai hazugságot feltételez a válságról, legyen az bár állítás arról, hogy létezik vagy sem, a fokáról, várható tartamáról és a befejezését követő időszakról.

A válság válsága egyrészt felismerése annak, hogy valaminek nincs értelme, másrészt kísérlet valami válságosnak mint rossznak az eltörlésére oly módon, hogy válságos állapotba juttatjuk. Van ugyan más út is, az pedig a válságos állapot normalizálásának kísérlete, normalitásként való kezelése. Kétségtelen mégis, hogy a válság előidézése sokkal kihívóbb és kreatívabb lélekminta ennél az útnál.

A határ gyakrabban van válságban, mint a centrum vagy a periféria. Valójában szinte állandóan válsághelyzetben van.

A határt általában úgy éljük meg, mint valami veszélyeset, kellemetlent és bizonytalanat, ezért mindenki igyekszik mielőbb átkelni rajta. Sokak számára ezért maga a bármely határon való átlépés cselekedete ok nélkül is válságot és stresszt jelent. Határon csak akkor maradunk, ha kénytelenek vagyunk, és addig, ameddig kénytelenek vagyunk. A határ tere olyan tér, amelyben állandóan válsághelyzetre várnak, ami kisebb vagy nagyobb, de állandó virtuális válság terévé teszi. Emiatt nem szokás sokat beruházni a határba és a határ mentén, és a határ terei gyakran szegényebbek, mint kellene.

A határ világa olyan, mint egy mikrokozmosz. Minden határon elkerülhetetlen a különbözőségek – nép, nemzet, vallás vagy egyszerűen állami tulajdon – érintkezése. Ez csaknem skizofrén helyzetet teremt, amikor egyidejűleg hangsúlyosak a negatív érzések minden iránt, ami a határ túloldalán található, míg másfelől ez az érintkezés az együttélés és a másikkal való különböző típusú keveredés szükségeséhez vezet, ami idővel nagyobb vagy kisebb fokú multikulturalizmust eredményez.

13 Lásd: AVRAMOVIĆ 2015, 223–333.

A multikulturalizmus valaminek a „másiktól” való átvételében nyilvánul meg, valaminek a határ másik oldaláról – a nyelvtől kezdve a lakáskultúráig és táplálkozási módig, majd a gondolkodásmód részbeni, kisebb vagy nagyobb méretű elsajátításával fejeződik be, ami a művészi kifejezés különböző formáiban való alkotást is jelentheti.¹⁴ A határ kultúrája emiatt mindig kifejezetten hibrid kultúra. Summa summarum, a határ két oldalán élő embereknek, annak dacára, hogy hangsúlyozzák, mennyire különböznek, „hasonlóak a kulturális paradigmái és a kulturális ellentétei is”.¹⁵ Ez nem is csoda, a határ mindig közös, olyasmi, ami sosem csak a miénk, hanem még valaki másé is.

A határon élő emberek ily módon összekapcsolva, de közben állandóan egymás ellen fordulva, összeveszett szíami ikrekre emlékeztetnek, akik minél jobban összegabalyodnak, annál jobban bizonygatják, hogy különböznek. A különbségeket azért hangsúlyozzák, hogy a határnak legyen értelme, illetve hogy serkentsék a saját magunk iránti gondoskodást és a másé iránti vágyat.

A határon a vér olyan, mint a pénz. A határ kultúrája teljesen Freud-ellenes módon megköveteli, hogy a hordozói mindig hangosan hirdessék készségüket a vérontásra, legyen az a saját vérük, vagy „a határon túliaké”, közben a vérük valójában összekeveredett a „határon túliakéval”. A határőrök célja, hogy teljes egészében ismerjék a határ rájuk eső részét, afféle saját, „személyes” határként, hogy minél sikeresebben megvédhessék, ami összhangban áll Hegelnek a gondolatával, miszerint „ismerni saját határainkat azt jelenti, hogy képesek vagyunk az önfeláldozásra”. Ha valaki is képes feláldozni magát és az önfeláldozás eszméjét elfogadva élni, akkor az a határ embere. Célja nem az, hogy elessen a határon, hanem hogy megvédje azt, ehhez pedig valóban képesség kell, a harc és a túlélés sajátságos *artja*. Ebben nem feltűnő, de fontos szerepet játszik a határ kultúrája, azzal a tulajdonságával, hogy minden más kultúránál inkább képes szükség esetén „fő tereppé válni, amelyen továbbra is lehet fantáziálni a tisztaságról, autentikusságról, határokról és biztonságról”.¹⁶

A határon mindig előfordulhat veszély és halál. Ezek mindig elsőként érkeznek a határra, mint a siető utasok. Tartós feszültségre és bizonytalanságra ítélve, a határon mindig sajátságos életkultúra és halálkultúra alakul ki. A határon nem szokatlan és nem is ritka az erőszakos halál. Noha inkább várható, a határon a halál gyakoribb és váratlanabb, mint a nem határvidéken. Ebből eredően a határ kultúrája, mint a látni erős szak kultúrája, sokban halálkultúra is.

A határt áthatja stabilitásának és tartósságának látszata, mint *credo*, amiben nem szabad kételkedni, noha historiográfiai térképek és rajzok mutatják, hogy semmi sem instabilabb a határnál. Mintha élne, időnként – az egyszerű ember ízlése szerint túl gyakran –, elmozdul, általában oldalvást, mint a kígyó. Jelentősége abból is látszik, hogy kötelezően jegyzik minden, még a legcsekélyebb változását is, amit a nemzetközi jogban „történelmi határmozgásnak” neveznek. De *jure* szilárd és változatlan, de

14 A határ irodalmáról és kultúrájáról lásd például: PETKOVIĆ 2013, 93–101., továbbá LEČNER–BOLI 2006, 30.

15 PETKOVIĆ 2013, 95.

16 APADURAJ 2008, 32.

facto viszont mindig ideiglenes csupán, és ebből kifolyólag, történelmi szempontból tekintve mindig provizórikus is. Minden határ mindig kihívás valaki számára, vágyának, hogy megnövelje a terét, és ily módon hatalmasabbá és biztonságosabbá váljon.

A bizonyosság, hogy a határon és mögötte valaki más és idegen tartózkodik, nemcsak figyelmeztetést, hanem veszélyt is jelent. Ezért van a határnak mindig kissé apokaliptikus hangulata is.

A végzetes összeütközésre való örökös várakozás megköveteli a határ állandó effektív ellenőrzését, mert ha nem ellenőrzik, akkor nem is határ, annak pedig, amit behatárol, nincs jelentősége.

A határon sokkal kifejezettebb az identitás problémája, pontosabban sokkal gyakoribb az identitás szakadása és elvesztése, mint a centrumban vagy a periférián. Míg a vallást, nemzetet és államot a határon gyakran túl szigorúan és egyoldalúan hangsúlyozzák, a kultúra az, ami a határ melletti embereket összeköti. A nyelvek és életkultúrák, akárcsak a halálkultúrák elkerülhetetlen keveredése idővel sajátos tényleges egyértelműséghez vezet, és a határt a formálisan két elkülönített oldalával lassan *Egybe* olvasztja, amit nem ismernek el, és ezt az egyet egy, a végtelenségig meszterséges vonal választja el, bármennyire is életfeltétele és minden cselekvés értelme (a vonal) a határ emberének.

Minden határon, amennyiben az vallási is, sokkal több a vallásváltás, mint a nem határövezetekben. A másik és idegen, mint potenciálisan jobbik, kihívása a határon erősebb, mint bárhol másutt. Az árulás a határon általában kényszercselekedet a túlélés miatt vagy apró hasznot hozó tett. A hazaárulás a centrumban történik. Az egész elárulása sokkal gyakoribb a közösség centrumában, mint a határon, azért, mert az árulás mindig az agyban fog meg, s a centrum az, amelynek a közösségben az agy szerepe jut. Ha a centrumban mint a közösség agyában, nincs kellő felelősségérzet az egészért, már az is az egész elárulását jelenti. A centrumpozíció magában sosem szavatolja kellőképpen a szolidaritást.

És mégis, noha olcsók és aprók, a határon történő árulásoknak is lehetnek óriási következményei az egészre nézve. Noha a határokat szilárdnak képzelik, építik és reklámozzák, azok általában törények és mindig tele vannak meglepetéssel, amikor a biztonságukról van szó. A kínai nagy fal, a világtörténelem minden bizonyosan legcsodálatosabb határa és az abszolút biztonság több évszázados szinonimája, értelmét veszítette a kínai őrség egy megvesztegethető tisztjének egyetlen gesztusával, amikor egy marék aranyért megnyitotta a kaput a mongol hadsereg előtt, aminek következményeként a mongolok egy évszázadra leigázták a kínaiakat.

A határon szorosan összefonódik Erősz és Thanatosz, örökös harcban és egyidejűleg állandó, furcsa, de több mint elegendő összhangban.

Mivel a határon a válság nemcsak lappangó jellegű, hanem állandó sorsaként nyilvánul meg, a határok e sorsukat élve alakítják az ott élő emberek életét, jellemét és kultúráját is.

A nemzet és az állam iránti szeretet is gyakran erősebben jut kifejezésre a határon, mint a társadalom centrumában, ami igencsak visszatükröződik az alkotásban.

Ezt talán Miloš Crnjanski fogalmazta meg a legjobban, amikor 1964-ben Anđelko Vuletić kérdésére válaszolt, hogy mi művének a lényeges jellemvonása:

„A nemzeti érzés mindenekelőtt, mint ahogyan egész nemzedékemnél. A nem éppen boldog népem iránti szeretet. Az elmaradott irodalmunk iránti szeretet. Ez a szeretet nem érdem. Egyszerűen csak annak az eredménye, hogy népünk északi, vég-ső határán születtem. Aminek a túlfűtött nacionalizmus lett a következménye. Én ezzel magyarázok magamnak majdnem mindent, amit tettem, írtam, elszenvedtem 1934 végéig...”

Válságtól csúfítva, de fokozott érzelmekkel és sajátságos kultúrával ékesítve, minden határ valóban külön világ. Miközben éppoly fontos, mint a centrum, ha nem fontosabb. Biztonságos határ nélkül a centrum és a periféria sem biztonságos, sőt, nélküle megszűnnek létezni, és többé nincs centrum- és perifériaszerepük sem. Az államhatárok csak abban segítenek, hogy felmérjük a kulturális befolyások határait, és sosem teszik szilárddá a különböző kultúrák közötti határokat.

Felhasznált irodalom

- APADURAJ, Arđžun (2008): *Strah od malih brojeva*. Beograd, Biblioteka XX vek.
- AVRAMOVIĆ, Zeljko (2015): Vladan Desnica – paradigma granične srpske kulture. In: *Ogledi iz srpske kulture i književnosti*. Beograd, Zavod za udžbenike. 223–333.
- BAUMAN, Zygmunt (1992): Soil, blood and identity. *The Sociological Review*, Vol. 40. No. 4. 675–701.
- ČAVOŠKI, Kosta (2015): *Moć i prevlast. Tukididova politička misao*. Beograd, Catena mundi.
- Dr. Tibor Varadi o blagu iz porodične advokatske arhive. *Zrenjanin*, 29. oktobar 2015.
- FROJD, Sigmund (2005): *Antropološki ogledi*. Beograd, Prosveta.
- HAJDEGER, Martin (2014): *Spisi o umetnosti*. Podgorica, CID.
- JOVANOVIĆ, Stefan (2005): *Kulturni obrazac*. Beograd, Stubovi kulture.
- LEČNER, Frenk Dž. – BOLI, Džon (2006): *Kultura sveta*. Beograd, CLIO.
- Nemačka na pomoći Grčkoj zaradila 1,34 milijarde evra, *Politika*, 14. jul 2017, 3.
- PETKOVIĆ, Vladislava Gordić (2013): Pisanje uz granicu – Trst kao mali grad velikih razlika. *Kultura*, br. 138. 93–101.
- REICHER, Steve – HOPKINS, Nick (2001): *Self and Nation: Categorization, Contestation and Mobilization*. London – Thousand Oaks – New Delhi, SAGE Publications.
- ROKKAN, Stein (1983): *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries*. Sage.
- SACKS, J. (2003): *The Dignity of Difference. How to avoid the Clash of Civilization*. London – New York, Continuum.
- SIMEUNOVIĆ, Dragan (1991): *Novovekovne političke ideje u Srba*. knjiga prva, Beograd, Institut za političke studije.
- WILLIAMS, Raymond (2008): Analiza kulture. In ĐORĐEVIĆ, Jovana ur.; *Studije kulture*. Beograd, Službeni glasnik.